

6. Замковой В. П. Артемовский литературный цех: Культурологический очерк / Валентин Замковой. – Артемовск, 1993. – 228 с.
7. Моренець В. П. Володимир Сосюра: Вступна стаття // Сосюра В. М. Вибрані твори: В 2 т. – Т. 1. – К. : «Наук. думка», 2000. – С. 5–42.

УДК 82:929.908(477)

Стуканова Ю. Р.

ВАСИЛЬ СТУС У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ДОНЕЧЧИНИ (1950-ті – початок 1960-х рр.)

Стаття присвячена донецькому періоду життя і діяльності українського поета і правозахисника Василя Стуса. Період юності і особистісного становлення поета розглянуто у контексті українського літературного середовища м. Сталіне (з 1961 р. – Донецька). Висловлюється думка, що у шкільні роки на В. Стуса здійснював вплив вчитель української літератури і письменник Кость Тесленко. У студентські роки Василь Стус постає у спогадах досить сформованою особистістю, взірцем для однокласників зі студентського оточення. Для цього періоду характерна участь у літературних об'єднаннях, контакти з офіційними письменниками краю, перше поетичне визнання.

Юнацькі роки В. С. Стуса, які у психологічному плані є періодом формування особистості людини, пройшли на Донеччині. Вивчення цього періоду життя поета у взаємозв'язку з літературним середовищем краю надає змогу простежити закладання рис його характеру, формування світогляду, контакти та взаємовпливи письменницького оточення і Василя Стуса.

Літературне життя на Донеччині у контексті культурних процесів досліджене істориками О. В. Стяжкіною, авторкою цієї роботи, літературознавцями Ю. В. Москвич, Р. О. Дубровським та ін. [1]. Інтерес становлять сторінки дисертації О. В. Стяжкіної, що повідомляють про діяльність літературного об'єднання «Обрій», до якого входив і молодий Василь Стус; поданий Р. О. Дубровським опис кола спілкування поетки Галини Гордасевич, передусім, поетів-«обрійців». Юність поета, пов'язану із Донеччиною і в контексті її культурного фону, дослідив його син, літературознавець Дмитро Стус [2]. Д. Стус показав, що у ці роки вже закладались основи характеру, світогляду і життєвої позиції поета.

Основу джерельної бази роботи склали матеріали усної історії: спогади поета О. Орача, студентського товариша В. Стуса, письменників Й. Курлата, очільника літоб'єднання «Обрій», та І. Костири, члена літоб'єднання м. Горлівки; документальна повість Івана Дзюби «Не окремо взяте життя», яка розкриває атмосферу у м. Сталіне у 1950-ті роки; лист єврейського поета Льва Беринського літературознавцю О. О. Корабльову, у якому він розповідає про роки життя у м. Сталіне; спогади про шкільні роки журналіста В. Чикаліна, брат якого був однокласником В. Стуса [3] та інших авторів. Види джерел визначили методологічні підходи – методологія усної історії, соціально-історичної антропології, біографічний метод.

Сім'я Стусів переселилася на Донеччину на рубежі 1930-х – 1940-х років. Його юність і період становлення особистості припав на 1950-ті роки. За свідченням І. Дзюби, суспільно-політична атмосфера у м. Сталіне (з 1961 р. – Донецьк) за пізнього сталінізму була менш позначена тотальним страхом, ніж в столиці республіки. Зокрема, в середовищі «мислячої частини студентства» було «чимало розкутості в думках і поведінці», на початку 50-х рр. (за життя Й. Сталіна) молодь дозволяла собі політичні анекдоти, за що «в Києві ... на другий день заgrimіли б...» [4]. Літературний критик вбачає причини цих особливостей в провінційності і русифікованості регіону.

Важливо зауважити, що хоча у краї русифікаторські процеси протікали інтенсивно, однак їх впливу зазнали передусім міста. Сільська місцевість значною мірою залишалася

україномовною (з обмовками на так званий суржик і мовні покручі) і зберігала український менталітет, щоправда, деформований комплексом меншовартості (про це, зокрема, свідчать рефлексії І. Дзюби [5]).

Що стосується обласних і районних міст Донбасу, то у прошарку культурної еліти зберігався досить виразний український елемент, незважаючи на те, що ці діячі були у меншості. Разом з тим, більшості культурних діячів був властивий імперський комплекс меншовартості. Український діяч, який у поведінці і ставленні до українськості транслиував би взірці елітарності, був рідкістю. Адже україномовність, використання національних елементів в одязі в умовах русифікованого Сталіне (Донецька) сприймалися у суспільній свідомості як маркери спротиву і вимагали прояву щоденної мужності [6].

Зупинимося детальніше на значенні впливу такого роду особистостей у становленні Василя Стуса. Він навчався у середній школі № 75 м. Сталіне, де вчителями української мови і літератури працювало молоде подружжя Кость Тесленко і Марія Лісовська [7]. Пізніше вони увійшли до складу Донецької організації Спілки радянських письменників України як співавтори україномовної художньої прози.

Спогади про Костя Тесленка залишив журналіст В. Чикалін, старший брат якого Олександр був однокласником Василя Стуса. Автор спогадів свідчить, що К. Тесленко був також класним керівником В. Стуса. Показовим є опис журналістом звичок у одязі К. М. Тесленка: «На уроки учитель приходив в костюме. А когда с нами отправлялся на природу, /.../ одевал вышиванку /.../» [8]. В русифікованому обласному місті Донеччини подібний стиль в одязі, де «никто ... так не одевался», сприймався як мінімум за «оригінальний». Слід підкреслити, що Кость Тесленко «всегда и везде говорил исключительно на украинском языке» [9].

Джерела дозволяють зробити висновок, що у Василя Стуса склалися особливі стосунки з класним керівником. Одного разу учням стало відомо, що Кость Тесленко отримав легку травму голови і потрапив до лікарні. Звертає на себе увагу те, що саме Василь Стус запропонував однокласникам відвідати вчителя після його повернення додому. В організації зустрічі лідерську роль відіграв майбутній поет: «У калитки Василь обратился к одноклассникам: «Пойду предупрежу Костя Макаровича о том, что пришли его проведать»» [10]. Він же вийшов на двір, щоб запросити однокласників у гості до вчителя.

В. Чикалін зауважує, що часто чув від старшого брата Олександра такі слова: «Василь Стус сказав, а Костя (так за глаза называли Костя Макаровича Тесленко) ответил» [11]. Наведені спогади, безумовно, підтверджують міркування Д. Стуса про те, що вже у шкільному віці намітились такі риси характеру Василя Стуса, як жага до пізнання та осмислення буття, моральність, готовність брати на себе лідерство і відповідальність [12]. На нашу думку, джерела також вказують на духовний зв'язок, що склався між учнем і молодим вчителем. Їхні стосунки не припинилися у період навчання В. Стуса у виші. Вже у київський період життя поета його часто відвідував син К. Тесленка і М. Лісовської Олександр, лікар і письменник-фантаст [13].

Василь Стус закінчив школу зі срібною медаллю, завдяки чому його було зараховано до українського відділення Сталінського педагогічного інституту без складання вступних іспитів [14]. Як свідчать спогади його товаришів студентських років, він багато часу проводив у бібліотеці, займаючись самоосвітою. Український поет родом з Маріупольщини Олег Комар (як поет відомий під псевдонімом Орач), товариш В. Стуса, свідчить про високий рівень ерудованості поета: «... ці хлопці [В. Стус і виключений за «національно-патріотичний вплив на студентство» перекладач М. Раєцький] істинні інтелектуали /.../ саме те, заради кого існує інститут» [15]. Серед студентів розходила слава про талант літературного критика Василя Стуса. Зокрема, послухати захист його реферату приходили навіть студенти фізико-математичного факультету [16].

Олег Орач твердить, що своєму становленню як літератора завдячує В. Стусу та його однокурснику І. Принцевському. Незважаючи на те, що В. Стус відвідував факультетський гурток «Молоді голоси», однак заявив там про себе не як поет, а як літературний критик. При

цьому, усім «хотілося попасти на зуби Василю» [17]. В колі студентів В. Стуса, В. Міщенко, О. Комара (Орача) та інших точилися палкі сперечання до пізньої ночі, а частіше – «страстные – в основном Васины – монологи о судьбах украинской литературы, культуры и нации /.../, уничтожении интеллигенции, о хрущевской оттепели, которая /.../ заканчивалась /.../ на глазах» [18].

Серед викладачів на факультеті вирізнялася постать Тимофія Трифоновича Духовного, викладача зарубіжної літератури, керівника літературного гуртка «Молоді голоси», який відвідував В. Стус з товаришами. Його вплив на студентське оточення характеризує І. Дзюба, стверджуючи, що «його вищою мірою інтелігентна українська мова і весь його «аристократичний» образ ... опонували стереотипові плебейськості українства...» [19]. Завдяки Тимофію Духовному та Костю Тесленку протягом 1955–1956 рр. Василь Стус познайомився з ранніми творами П. Тичини, М. Рильського, творчістю заборонених авторів – М. Драй-Хмари, М. Зерова, В. Свідзінського, М. Семенка та ін. [20].

Наприкінці 1950-х рр. Василь Стус разом зі студентськими товаришами відвідував літературне об'єднання «Обрій», що виникло в м. Сталіне наприкінці 1950-х рр. при редакції газети «Комсомолец Донбасу». Поетка Галина Гордасевич пригадувала: «Людей там було не так уже й багато, основне ядро постійне, всі один одного знають...» [21]. Під час зустрічей початківці обговорювали власні твори («критикували», «громили» один одного), слухали літературні лекції, брали участь в дискусіях [22].

Молоді талановиті автори межували із офіційним виміром радянської літератури і закономірно були встановлені контакти з письменниками Донецької організації СРПУ. Видним членом правління Донецької письменницької філії був прозаїк і літературний критик Андрій Васильович Ключчя, що на той час очолював відділ культури газети «Радянська Донеччина». Унаочненням прагнення А.В. Ключчі ввести «обрійців» у світ офіційної літератури Донеччини є фотознімки, де він сидить в оточенні україномовних поетів «Обрію», в числі яких був і молодий В. Стус [23].

Подібним чином на початку 1950-х рр. А.В. Ключчя залучав молодого талановитого випускника-філолога Івана Дзюбу. Припускаємо, що саме А. Ключчі слід завдячувати публікації 1953 р. у другому випуску альманасі «Літературний Донбас» вельми сміливої статті молодого літературного критика «За высокое мастерство» [24]. А. В. Ключчя давав йому ознайомитися з українською періодикою 1920–1930-х рр., які зберігав, у них містилися й твори В. Винниченка та М. Хвильового. І. Дзюба припускає, що так само А. Ключчя міг ділитися названими творами з молодим Василем Стусом [25].

Не можна виключати, що й ініціатива друкування віршів «обрійців» протягом першої половини 1960-х рр. в журналі «Донбас» (колишній альманах «Літературний Донбас», в рубриці «Літературні сходи») належала А. В. Ключчі, оскільки усі рукописи початківців проходили через нього.

На нашу думку, як факт наближення «Обрію» до інституційного оформлення можна розцінювати створення у 1962 р. при обласній організації СРПУ Клубу молодого літератора (ймовірно, під впливом появи таких в Києві, Львові) [26]. До нього увійшли автори, що склали літературне об'єднання «Обрій». Промовистим є той факт, що двома заступниками голови Клубу були призначені україномовний поет Євген Летюк (член СРПУ, автор антисталінського віршу «Хіба я коли про минуле забуду») і Василь Стус [27], який з 1961 року працював шкільним вчителем української мови у школі № 23 м. Горлівки. Письменник і лікар Іван Костира згадує, що В. Стус протягом року відвідував також літоб'єднання м. Горлівки при міській газеті «Кочегарка» [28].

Як свідчить єврейський поет Лев Беринський, член літоб'єднання «Обрій», у 1963 р., в розпал критики «обрійців» в пресі та під час обласних нарад, А.В. Ключчя намагався – наодинці – виразити підтримку молодим поетам: «... плюнь ты на них, ты талант... И скажи Василю [Стусу – Ю.С.]...» – звертався він до автора спогадів [29].

Дослідники висловлюють міркування про те, що українські літератори гостро і болісно усвідомлювали загрозу втрати української культури і перетворення її на фольклорні

зразки минувшини, і це було властиво також й Василю Стусу. Він, за твердженням Д. Стуса, у студентські роки «вперше замислився над важливістю для поета, особливо українського, міту життя», йшов до усвідомлення необхідності модернізувати, перекодувати українську культуру мовою високої культури європейського рівня [30]. Це в масі своїй не знаходило розуміння навіть серед провідних митців епохи.

Не розуміли його складної поезії і донецькі офіційно визнані літератори. Зокрема, Є. Летюк в четвертому номері журналу «Донбас» за 1963 р. виступив з відкритим листом до «молодого поета Василя Стуса» під назвою «За майстерну простоту» [31]. У ньому поет вказує, що вірші В. Стуса «полонили ... своїм сонцелюбством, тонким ліризмом, чудовим відчуттям пейзажу» [32]. Однак головною метою листа було вказати на переступання порогу, «за яким починається суб'єктивістська анархія» [33]. І це при тому, що вже 1959-го р. відбулося визнання поета, коли його вірші були надруковані у «Літературній газеті» з позитивною оцінкою Андрія Малишка. У березні 1963-го року згідно ухвали обласної парторганізації готувався перший випуск україномовного варіанту газети «Социалистический Донбасс». Василь Стус у числі інших був залучений до редакції [34]. Проте восени поет вступив до аспірантури Інституту літератури АН УРСР у Києві, почався новий етап його життя.

Отже, донецький період життя Василя Стуса припав на дитячі та юнацькі роки, для яких характерне формування особистості. Почали закладатися такі риси характеру майбутнього поета, як жага до пізнання і самопізнання, лідерські якості, відчуття причетності, готовність до відповідальності. У шкільні роки на В. Стуса виховний вплив здійснював вчитель української літератури і письменник Кость Тесленко. У студентські роки Василь Стус постає у спогадах досить сформованою особистістю, інтелектуалом, взірцем для однодумців зі студентського оточення. Для цього періоду характерна участь у літературних об'єднаннях, контакти з офіційними письменниками краю, педагогічний досвід у школі, перше поетичне визнання.

SUMMARY

This article is devoted to the Ukrainian poet and human right activist Vasyl Stus and his Donetsk period of life and activity. The period of youth and personal formation of the poet is considered in the context of the Ukrainian literary environment of Stalino (since 1961 – Donetsk). It is suggested that in the school years V. Stus was influenced by his teacher of Ukrainian literature and the writer Kost' Teslenko. In the student years, according to the memories Vasyl Stus was a well-formed personality, a model for like-minded people from the student environment. This period was marked by his participation in literary associations, contacts with the official writers of the region, the first poetic recognition.

Keywords: Ukrainian literary environment of Donetsk Oblast, provincial culture, Vasyl Stus, Kost' Teslenko, Andrii Klochchia, literary association «Obriy».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дубровський Р. О. Лірика Галини Гордасевич: проблематика, поетика: дис. ... канд. філол. наук.: 10.01.01 / Дубровський Роман Олександрович. – Тернопіль, 2015. – 214 с. – С. 36; Москвич Ю. В. Українська література Донеччини 20-х – 80-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Юлія Василівна Москвич. – Харків, 2007. – 193 с. – С. 72–114; Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках : Дис... канд. наук: 07.00.01 / Стуканова Юлія Ростиславівна. – Донецьк, 2010. – 180 с. – С. 42–63; 106–145; Стяжкіна Е. В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач 90-х гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Стяжкіна Елена Викторовна. – Донецк, 1996. – 208 арк. – С. 96–98.
2. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість/ Д. Стус / Наук. ред. Г. М. Сивокінь: [Гуманіт. центр В. Стуса. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Асоціація укр. письменників. Донбаський історико-літ. музей В. Стуса]. – К. : Факт, 2004. – 368 с. – С. 67–99; 114–155.

3. Беринский Л. Не будучи прозаиком... [письмо А. А. Кораблеву від 20.06.1999 р.] / Л. Беринский // Дикое поле. – 2003. – № 4 [Електронний ресурс]. Ржим доступу: http://www.dikoeполе.org/numbers_journal.php?id_txt=179; Дзюба І. Не окремо взятє життя: Док. повість. / І. Дзюба // Київ. – 2006. – № 1. – С. 15–137; № 2. – С. 33–113; № 3. – С. 27–62 та ін.; Зельдина Э. Василь Стус – каким я его знал и помню [Воспоминания поэта И. Курлата] // Алеф. – 1990. – № 3. – ноябрь; Костирия І. Донбас – колиска правозахисників і патріотів України / Іван Костирия // Донеччина. – 1999. – 16 грудня; Орач О. [Спогади] // Нецензурний Стус. Кн. У 2-х част. Частина 1 / Упоряд. Б. Підгірний. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 336 с. – С. 225–242; Чикалин В. Учитель поэта. Ко дню рождения Василя Стуса: 6 января 1938г. // День – 2009. – 30 грудня. – № 238. Ржим доступу: <https://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/uchitel-poeta>.
4. Дзюба І. Вказ. праця. – № 1. – С. 75–76; 80.
5. Там само. – С. 67–68; 69.
6. Орач О. Вказ. праця. – С. 231.
7. Чикалин В. Вказ. праця.
8. Цит. за: Чикалин В. Вказ. праця.
9. Цит. за: Там само.
10. Цит. за: Там само.
11. Цит. за: Там само.
12. Стус Д. Вказ. праця. – С. 73–77.
13. Там само. – С. 83.
14. Там само. – С. 82.
15. Орач О. Вказ. праця. – С. 231.
16. Там само. – С. 226.
17. Там само. – С. 227.
18. Зельдина Э. Василь Стус – каким я его знал и помню [Воспоминания поэта И. Курлата] // Алеф. – 1990. – № 3. – ноябрь.
19. Дзюба І. Вказ. праця. – № 1. – С. 67–68; 69.
20. Стус Д. Вказ. праця. – С. 83.
21. Цит. за: Гордасевич Г. Ми вийшли з «Обрію» / Г. Гордасевич // Комсомолец Донбасса. – 1990. – № 172. – 7 сєнтября. – С. 3.
22. Цит. за: Там само; Курлат І. «Обрій» / Иосиф Курлат // Донбасс. – 1965. – № 3. – С. 112–116. – С. 112; Зельдина Э. Вказ. праця.
23. Стус Д. Вказ. праця. – С. 1–9.
24. Дзюба І. За высокое мастерство / І. Дзюба // Литературный Донбасс. – 1953. – № 21. – С. 98–116.
25. Дзюба І. Не окремо взятє життя... – № 1. – С. 67–69; Іван Дзюба згадує... [Із книги І. Дзюби «Спогади і роздуми на фінішній прямій»] // Донеччина. – 2006. – 9 квітня.
26. Держархів Донецької обл., ф.5832, оп. 1, спр. 43, арк. 7, 10.
27. Там само.
28. Костирия І. Вказ. праця.
29. Беринський Л. Вказ. праця.
30. Стус Д. Вказ. праця. – С. 50; 95; 151–152.
31. Летюк Є. За майстерну простоту. Відкритий лист молодому поетові Василеві Стусу / Є. Летюк // Донбасс. – 1963. – № 4. – С. 133–135.
32. Там само. – С. 133.
33. Там само.
34. Стус Д. Вказ. праця. – С. 138.